

կեղծ վիճակի մէջ էլ ասորում են, կեղծիք են տեսնում որպէս
 առաքինութեան, նայնպէս և մոլութեան մէջ: Եւ որովհետեւ
 այսպիսի վիճակն մի բեմ է մեզ ներկայացնում, ուր ամեն
 մի մարդ փոխ առած դեր է կատարում ու մի կեղծ անձնաւո-
 րութիւն ձեւացնում, կարծում են թէ՛ ուղիղ սրտի տէր մարդն
 էլ միայն ձեւացնումէ մի առաքինի մարդու, նորանց գաղափա-
 րով՝ հազուադիւս, կամ անօգուտ անկեղծութիւնն՝ այս ի-
 րանց վիճակի մէջ՝ միշտ անկարելի մի բան է երևում:

Թ. արգճ. Գաղղիէրէնից Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեան.

ԱԹՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

(Երբ... և... Բ. Բ.)

Ք.

ԱԹՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵՐ ԱԹՈՒ ՀՈՂՄԱՅ.

Նորա որ չեն ընդունիր որ նախնեաց սովորութիւնն և առա-
 քելական հաստատութիւնն Հայաստանեայց աթոռոյն ինքնա-
 գլխութեան բնական պատճառներն լինին, ինչպէս որ այդ
 պատճառներն արժած են ուրիշ պատրիարքական կամ Աթոռ-
 դիկոսական աթոռոց համար, նոր պատճառ մըն ալ կատեղծեն,
 որ է Հռովմայ աթոռոյն կողմանէ առատաձեռնուած պարզ
 շնորհում մը:

Այդ կարծիքը առջև բերողներ պարտաւոր են ամէն բանէ
 յառաջ բացատրել և ասպարեզանել թէ ինչպէս եղած է որ
 այնպիսի մի ժամանակ երբ Հռովմայ աթոռոյն ձեռներէցու-
 թեան և ազդեցութեան չափերը դեռ շատ նուազած էին, երբ
 արևելից մեծամեծ աթոռք խստիւ և ճշտիւ կը պաշտպանէին
 և կարող էին պաշտպանել իրենց իրաւունքները, երբ նախնեաց
 հնաւանդ սովորութիւնք իրենց սեփհական ազդեցութիւնը կը
 պահէին, երբ եկեղեցական կանոնք խստիւ կը արգելէին որ ոչ
 մեծ և ոչ փոքր վիճակաց եպիսկոպոսունք ուրիշ վիճակներու
 կառավարութեանց և ձեռնադրութեանց չմիջամտեն, ինչպէս
 եղած է կրօնք, որ այդպիսի մի ժամանակ Հռովմայ եպիսկո-
 պոսունք կարող եղած են առնուլ Առաքիոյ կամ Անտիոքայ

Բժողովաց ձեռքէն իրենց սեփական նահանգներէն մին, և
 այնպիսի մի նահանգ որ պատրիարքութեան կամ եքսարքու-
 թեան մը կը հաւատարի: Այտը է բացատրեն թէ ինչպէս Հռով-
 մայ եպիսկոպոսուք կը յաճ են զայդ բնել առանց կանխաւ Աե-
 սարիոյ կամ Անտիոքայ եպիսկոպոսաց հաւանութիւնը ընդու-
 նելու, առանց այդպիսի փոփոխութիւնը վաւերացնող մի որոշ-
 ման կամ կանոնադրութեան դիմելու, և առանց պատմու-
 թեան մէջ այդպիսի մի նշանաւոր գործողութեան հետքը թող-
 լու: Եթէ ձրի և առանց փաստից առաջարկեալ կարծիքները
 հետք է նոյնչափ դիւրութեամբ ձրիապէս մերժել, որպէս ձրիա-
 պէս կը հաստատուին, Հայաստանեայց Կաթողիկոսութեան
 Հռովմայ Բժողովն կողմանէ հաստատութիւնը շատ դիւրու-
 թեամբ կը մերժուի: Իսկ եթէ ըսեն որ Ս. Սեղբեսարոս Հռով-
 մայ հայրապետն Հայոց Կաթողիկոսական իշխանութիւն տա-
 լով բնաւ մէկու մը իրաւանց չէ դադար, այլ միայն ճանչցած և
 հաստատած է Հայոց Բժողովն բնական ինքնագլխութիւնը,
 այն առեն հարկ կը լինի շնորհման և բարեհաճութեան և պար-
 գեման խօսքերը մէջտեղէ վերցնել, և խոստովանել թէ Հայոց
 Բժողովն ինքնագլխութիւնը կամ ազատութիւնը նախնական
 և սկզբնական բան մի է, և Հռովմայ Բժողովն ըրածը շնորհել
 չէ այլ ճանաչել, ինքնագլխութեան պատճառը չէ այլ հետե-
 ւանքն է, վերջապէս եղածը ընդունել է և ոչ թէ ի նորուստ
 բան մը սահմանել:

Հռովմայ կողմանէ եղած շնորհման պաշտպանք պարտաւոր
 են ևս մեզ բացատրել թէ ինչո՞ւ Հայաստանեայց Կաթողիկո-
 սութեան Բժողովը կը կոչուի Ս. Բժող Սրբոց Առաքելոցն Քաղէսի
 և Բարգուղիմէոսի, ինչպէս Հռովմայ Բժողովն ալ կը կոչուի Բ-
 ժող Սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի, եթէ այդ Առա-
 քեալք բնաւ մաս չունին նոյն Բժողովն հիմնարկութեան և
 հաստատութեան մէջ: Այս մասին թող բաւական լինին Աեսա-
 րիոյ արքեպիսկոպոսին Ս. Աւստինոսի վկայութիւնը, զոր ան-
 գամ մը յիշեցինք, որ կը գրէ առ Ս. Լուսաւորիչ. « Իսկ ընտ-
 « րեցար ի տեղի ընտրելոց Սրբոց առաքելոցն Բարգուղիմէոսի
 « և Քաղէսի. » և Հայոց եկեղեցին ալ շարունակ պատարագի
 մէջ կը յիշատակէ. « Առաջնորդացն մերոց և առաջին Լուսա-
 « ւորչայն սրբոց Քաղէսի և Բարգուղիմէոսի առաքելոց և

« Գրիգորի Լուսաւորչին » : Մեծին Ներսիսի վարուց հեղինակն ալ երբ կը պատմէ Կեսարիոյ աթոռէն ձեռնադրութիւն առնլու սովորութեան վերջանալը, իբր միակ և հիմնական պատճառ առաքելական հաստատութիւնը կը յիշատակէ. « Ըստ սմին սակի ապա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ կացուցին ի պատրիարքութիւն տանս Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս, փաստս իրաւախոհս ի մէջ առեալ զսուրբ Առաքեալսն մեր զԲարդուղիմէոս և զՔաղէոս, որք Ասքանազեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք և աւետարանիչք, և նշխարեալ ոսկերք նոցա կան ի միջի մերում, զորոց և զաթոռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգոր » : (Սուիերք է. 9) : Ուրեմն Հայոց որոշմանց և գործոց մէջ տիրող փաստը առաքելական հաստատութեան փաստն էր, և ոչ Հռովմէական շնորհման փաստը. առաջին փաստը երկրորդը կոչնչացնէ, եթէ սա բոլորովին թարմատար և յաւելուածական փաստի աստիճանի չիջնայ :

Երբ մի պատմական դէպքի վրայ խնդիր բացուի, պատմական փաստեր և արժանահաւատ վկայութիւններ պէտք է մէջ տեղ բերել, իսկ Հռովմէական շնորհման համար բնաւ վաւերական փաստ կամ վկայութիւն չկայ : Այդ կարծեաց բոլոր փաստը Սեղբեստրոս Հռովմայ պապին անուամբ մէջ տեղ եղած մի պաշտօնագիր է, զոր մարթ է կարծել իբր թուղթ հովուական կամ կոնդակ շրջաբերական, յորում Կայսերական հրովարտակի մը պատկանող մասեր ալ կան, եւ որ սովորական անուամբ կը կոչուի ԹՈՒՂԹ ԴԱՇԱՆՅ : Այդ թղթով Ս. Սեղբեստրոս կուտայ Ս. Լուսաւորչին ոչ միայն պատրիարքական կամ Կաթողիկոսական իշխանութիւններ, այլ եւ գերապատրիարքական իրաւասութիւններ, մինչեւ իսկ Անտիոքայ եւ Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմայ պատրիարքաց վրայ իրաւասութիւն գործածելու իշխանութիւն : Այդպիսի մի գրութիւն որ ամեն քննադատ միտք ունեցող թէ ազգային և թէ օտարազգի հեղինակներէ մերժուած է իբր ու անվաւեր, պէտք չէ որ մեզ ալ երկար զբաղեցնէ ստայօդ լինելը փաստաբանելու : Այնպիսի գրութիւններ կան որոց պարզ ընթերցումը իրենց մերժումն է, և մեք ալ այդ դիտմամբ յառաջ կը բերեմք աստէն այն հատուածը, յորում կը յիշուին Հայոց աթոռոյն կաթողիկոսական լինելուն

հաստատութիւնը, ընթերցողք թող կարգան և դատեն:

« Սոքօք ամենեքումքք և հզօր աջով սուրբ առաքելոցս և նր-
 « շանաւ խաչին Քրիստոսի ձեռնադրեցաք զկաթողիկոսն Հայոց
 « զսուրբն Քրիզոր պապ և պատրիարք և հայրապետ հրամա-
 « նահան ի տիեզերական ժողովս, համապատիւ մեր հզօր աթո-
 « ռոյս և Երուսաղէմացւոց և Անտիօքացւոց և Աղէքսանդրա-
 « ցւոց, և օրհնեցաք զսա ահաւոր անուամբ Սուրբ Երրորդու-
 « թեանն դնելով ի վերայ արժանաւոր գլխոյ սորա զաջ սրբոյն
 « Պետրոսի վարչամակաւս Քրիստոսի, և արարաք զսա պատ-
 « րիարք Հայոց Սեծաց, զի ինքն և ամենայն աթոռաժառանգք
 « սորա ինքնագլուխ եղիցին յիւրեանց եպիսկոպոսաց առնլով
 « ձեռնադրութիւն առաջարկութեամբ իւրեանց թագաւորին:
 « Եւ Հայոց Հայրապետն ձեռնադրէ կաթողիկոս Արաց աշխար-
 « հին որ մերոյն Նունէին աշակետեցան, և ուր և Հայ աղգ սփրո-
 « եալ յընդահանուր աշխարհի ի մէջ այլալեզու Քրիստոնէից,
 « իշխանութիւն ունի Հայոց պատրիարքն ձեռնադրել նոցա ե-
 « պիսկոպոս: Եւս և աշխարհն Աղուանից եղիցի ընդ հնազան-
 « դութեամբ Հայոց հայրապետին, և առաջարկութեամբ Աղու-
 « անից թագաւորին Հայրապետն Հայոց ձեռնադրեցէ նոցա կա-
 « թողիկոս, և պատրիարքն երեքին Երուսաղէմի և Անտիօքայ
 « և Աղէքսանդրիոյ յորժամ պատրիարք ձեռնադրին, կամաւ և
 « ընտրութեամբ Հայոց Հայրապետին լիցի, և որ ոք նստցի յա-
 « թոռ պատրիարքութեան զգաւանութիւն հաւատոյն իւրոյ,
 « զոր պարտէր մեզ ծանուցանել, զայն Հայոց Հայրապետին ծա-
 « նուցէ, զի զնա կարգեցաք մեզ գլխաւիտիսան և հրամանահան
 « ի վերայ ամենայն Ասիական միջնաշխարհի և ի յելից արեւու-
 « մինչև ի դրուսս գրախտին »:

Ահաւասիկ Սեղբեստրոսեան շնորհման մեծ կոնդակը, Հարկ
 չեմք սեպեր այդպիսի մի անճոռնի գրութեան մասանց քննու-
 թեան մտնել և օրինաւոր կերպով զայն քննադատել: Օտարա-
 խորթ ոճը, յետագայ ժամանակաց սեփհական նոր բառերը,
 վերջին դարերու ասացուածները, պատմական դիպուածք, որք
 այդ թղթին կեղծած ժամանակը դեռ կատարուած էին, վեր-
 ջապէս ամենայն ինչ վերջին աստիճանի ստուգութեամբ կա-
 պացուցանէ թէ թուղթ դաշանց բոուածը Սեղբեստրոսի վաւե-
 ւերական գրութիւնը չէ, այլ իրաշակիրաց ժամանակներուն ան,

վաւեր և կեղծալ մի արտագրութիւն է: Այդ կէտը այնչափ
յայտնի է որ Սեղբեստրոսեան շնորհման դրութիւնը պաշտպա-
նողներէն ալ շատեր դաշանց թուղթը պաշտպանել չեն համար-
ձակիր, և եթէ չեն ալ ուղեր բացարձակ կերպով մերժել և ա-
նարգել զայն, գոնէ լռութեամբ կանցնին, և անտի փաստ չեն
քաղեր:

Այդպիսիք Սեղբեստրոսեան շնորհման դրութիւնը պահելու
համար այդպէս կը պատճառաբանեն: Թէպէտև դաշանց թուղ-
թը անվաւեր նկատուի իւր այժմեան ձևին կամ իւր աղաւաղ
ձևին ներքև, սակայն Հայոց աթոռոյն կաթուղիկոսական ա-
թոռ լինելու շնորհումը և շնորհման առթիւ Սեղբեստրոսի
կողմանէ մի դաշանց թուղթ գրուած լինելը ստոյգ է: Այդ
պատճառաբանութիւնը սա կուզէ հաստատել թէ դաշանց
թղթոյն էութիւնը, և թերևս ալ անոր էական մասերը անվա-
ւեր չեն: Այդ կարծիքն հաստատելու համար պէտք ունին դա-
շանց թղթէն գուրս վկայութիւններ գտնել և ժամանակակից
կամ գրեթէ ժամանակակից պատմիչներու վկայութեամբ զայն
հաւատարմել: Արդ այսպիսի վկայութիւններէն շատեր Տրդատայ
և Նուսաւորչի ի միասին ի Հռովմ ուղևորիլն ալ չեն ընդու-
նիր, և որք կընդունինն, ուրիշ դաշանց թուղթ չեն յիշեր,
բայց եթէ Ս. Կոստանդիանոս կայսեր և Ս. Տրդատ թագաւորին
միջև կնքուած քաղաքական դաշանց թուղթ մը, յորում և
ոչ իսկ բառ մը կգտնուի Ս. Սեղբեստրոսի կողմանէ Ս. Նուսա-
ւորչի տրուած եկեղեցական առանձնաշնորհման և իրաւասու-
թեան: Պատմիչներէն գրեթէ բոլորը եկեղեցական անձինք են,
և ասոնք հարկաւ աւելի մտադրութիւն ըրած կըլինէին եկե-
ղեցւոյ և եկեղեցական իրաւանց և յարաբերութեանց կէտերը
յիշատակել, քան թէ պարզապէս քաղաքական պետութեան
վերաբերեալ կէտերը:

Բոլլանդեան հարք լատին քննադատք վարուց և վկայաբա-
նութեանց սրբոց, ուրիշ արեւմտեան հեղինակաց հետ համա-
ձայնութեամբ բացէ ի բաց կըմերժեն Ս. Նուսաւորչին և Ս.
Տրդատայ ի Հռովմ ուղևորութիւնը. (Bolland. VIII. 401. ի 30
սեպտ.), և այս կերպով արմատէն կը քանդեն Սեղբեստրոսեան
շնորհման կարծիքը: Մեր Ս. Նուսաւորչի ի Հռովմ երթալուն
դէմ բացարձակապէս չեմք մըցիր, զի այդ մասին ազգային

պատմչաց մէջ շփոթ գաղափարներ կը տիրեն, և զանոնք քննել և քննադատել ներկայ նպատակէս գուրս կը գատեմք: Իսկ եթէ մեր կարծիքը հարցնէ որ, համարձակ կրտսմք թէ ըստ մեր կարծեաց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ և Ս. Տրդատ թագաւոր ի Հռովմ գնացած չեն, և թէ Ս. Տրդատ թագաւորին Կոստանդիանոսի օրով ի Հռովմ երթալուն պատմութիւնը՝ ներոնի օրով Տրդատ անունով Հայոց թագաւորի մը Հռովմ երթալուն վրայօք Հռովմայեցի պատմիչներուն պատմութիւնէն յառաջ եկած շփոթութիւն մըն է: Սակայն ամեն առթի մէջ կը պնդեմք թէ Լուսաւորչի և Տրդատի ի Հռովմ երթալուն պատմութիւնը ընդունողներն ալ չեն կարող Սեղբեստրոսեան տաւուչութիւնը կամ շնորհումը հաստատել:

Սուտանուն գաշանց թղթոյն պաշտպաններ կը կարծեն թէ այն Ագաթանգեղոսի պատմութեան ամբողջացուցիչ մի մասն է, սակայն դիտելի է որ Ագաթանգեղոսի յունարէն բնագիրը այդ գաշանց թուղթը չպարունակեր, և ոչ ալ հնագոյն և ընտրելագոյն գրչագիրներուն մէջ կը գտնուի այն. (տպգր. 1835 ամի): Անետկոյ հրատարակիչք կը հաւասանեն թէ գաշանց թուղթը չկայ ոչ Պարիսու մատենադարանին օրինակին մէջ որ գրեալ է ի ԶԳ. (1254), և ոչ յօրինակին մատենադարանին Միլիթարեանց Ս. Ազարու, որ գրեալ է ի ԶԱԹ. (1350), որք մեզ ծանուցեալ օրինակաց մէջ ընտրելագոյն կը նկատուին:

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը ընդաձակ գլուխ մը կը նուիրէ Տրդատայ և լուսաւորչի ի Հռովմ սեղեորութեան, ուր կը յիշատակէ ևս Հռովմայ եպիսկոպոսը փառաւոր անուանկոչութեամբ. « Հայրապետն մեծ արքիեպիսկոպոսն աշխարհամուտ գրանն, որում անուն կոչէր Սեղբեստրոս » (Ագաթ. ճիզ. եր. 648), որ Ս. Լուսաւորչիչը դիմաւորելու ելած է: Ագաթանգեղոսի յիշած գաշինքը միայն քաղաքական գաշինք է, Կոստանդիանոս Կայսեր և Տրդատ թագաւորին մէջ տեղ, և ոչ երբէք եկեղեցական պայմանագիր կամ արտօնագիր Հռովմայ և Հայոց եկեղեցիներուն գլուխներուն մէջ հաստատուած: « Սոյնպէս « (Կոստանդիանոս) արքային Տրդատայ իբրև եղբօր սիրելւոյ սէր « ջուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուած « ծածանօթութեան նորա առաւել, գաշինս կռէր ընդ նմա « միջնորդ կալեալ զհաւատան որ ի Տէր Յիսուս Քրիստոսն էր,

« զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ թագա-
 « ւորութեանցն պահեսցեն. » (Ագաթ. եր. 649) : Այդ կտորին
 մէջ Ագաթանգեղոս երկուց թագաւորութեանց մէջ հաստա-
 տուած բարեկամութեան վրայ կըխօսի և ոչ թէ կաթողիկո-
 սական իրաւասութեանց տուուչութեան վրայ : Քիչ ետքը Ս.
 Լուսաւորչին տրուած և ցուցուած պատիւներն ալ կըպատմէ,
 որք հասարակ և սովորական պատուասիրութիւններէ զատ
 բան մը չեն պարունակեր, և որք նոր իշխանութեան կամ նոր
 աստիճանի մը տուուչութեան չեն ակնարկեր : « Ապա յետ այ-
 « սորիկ մեծարեալ լինէին զարմանօք մեծապատիւ շքեղու-
 « թեանն կարգօք յարքունեացն և յեկեղեցեացն և ի պատուա-
 « կան իշխանաց քաղաքին, և մեծամեծ պատարագօքն և երե-
 « ւելի պարգևօքն պատեալ սիրով : Ապա հրաժարեալ ի ծիրա-
 « նափառ օգոստականացն և ի Սրբոյ կաթողիկոսէն, ընկալեալ
 « ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերևելի իշխանաց քաղաքին, և ամե-
 « նայն իրօք աջողելովք ելանէին յոսկիապատ կառս արքու-
 « նատուրս, և մեծաւ շքաւ և բազում վայելչութեամբ ու-
 « նէին զճանապարհս արքունականս, և ամենայն քաղաքաց
 « պատահելոց պայծառագոյն լինէին, և մեծամեծս ըստ արժա-
 « նողութեան արքայութեանն մեծամեծ պատուեալ անդստին
 « մինչև գային հասանէին յերկիրն Հայոց, յԱյրարատ գաւառ,
 « ի Վաղարշապատ քաղաք ի հանգստակայս սրբոցն : Եւ բերէին
 « զպարգևս բերեալս անդստին, զոսկին և զարծաթն և զպա-
 « տուական կարասին ի նուէրս սպասու Աստուծոյ եկեղեցւոյն
 « և ի տունս նուիրաց սրբոց վկայիցն դնէին, նաև զտուեալ
 « ոսկի սպասս կայսերն ի նոյն հանգիստ սրբոցն դնէին : » (Ա-
 գաթ. եր. 651) : Այդ վկայութիւնը ըստ ինքեան կարևորու-
 թիւն մը չունի, և մեք զայն երկարօրէն յառաջ բերինք միայն
 ի ցուցանել որ եթէ Ագաթանգեղոս մանրամասնաբար կը յիշէ
 կայսեր և իշխանաց ընծաները, ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթ-
 ները, պատուական կարասիները, ոսկիապատ կառքը և այլն,
 այդչափ մանրամասնութիւնները գրողը չէր կրնար մոռնալ կա-
 թողիկոսական իրաւասութեան տուուչութիւնը, եթէ երբէք
 այդպիսի մի տուուչութիւն տեղի ունեցած լինէր :

Ս. Վրթանէս կաթողիկոս, Ս. Լուսաւորչի որդին, գրելով առ
 Առատանդ կայսր քաղաքական դաշանց կակնարկէ և ուրիշ տե-

սակ դաշինք կամ շնորհումն չը յիշեր: • Յուշ լիցին քեզ պայ-
 • մանք ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի որ առ մերում թա-
 • գաւորին Տրդատայ՝ և մի տացես զաշխարհն քո Պարսից
 • անաստուածից՝ այլ օգնեսցես մեզ զօրօք թագաւորեցուցա-
 • նել զորդի Տրդատայ զԽոսրով: • (Խոր. գ. Ե. եր. 389):
 Արդ վկայութեան մէջ Ս. Լուսաւորչի և Ս. Սեղբեստրոսի յի-
 շատակութիւնն իսկ կրպակասի, և Ս. Վրթանէսի վկայութե-
 նէն միայն Կոստանդիանոսի և Տրդատայ մէջ քաղաքական
 դաշնակցութեան մը եղած լինելը կիմացուի, և այն ալ ուղե-
 ւորութեան առթիւ չէ, այլ ո՛ր գիտէ թէ երբ և ինչպէս:

Ձեռք Գլակ այդպէս կըխօսի Ս. Լուսաւորչի ուղեւորու-
 թեան վերայ. • Եւ անդ կացեալ բազում աւուրս, ապա խընդ-
 • րեալ ի նշխարաց սրբոց առաքելոցն մասն ինչ, զահեակ ձեռն
 • Անդրէի առաքելոյն և Ղուկասու աւետարանչին, զոր առեալ
 • մեծաւ խնդութեամբ դարձան յաշխարհն Հայոց, և Տրդատ
 • անցեալ գնաց յաշխարհն իւր յԱրարատեան քաղաք. • (Ձե-
 յոք Ա. եր. 14): Եւ ստորև կըգրէ դարձեալ. • Ի ժամանակսն
 • յայնոսիկ լուր եհաս ի դուռն արքսյի (Տրդատայ) թէ Կոս-
 • տանդիանոս կայսրն հաւատաց ի Քրիստոս Աստուած և դա-
 • դարեցոյց զհալածանսն և կեղեցեաց քաջութեամբ կալեալ
 • զթագաւորութիւնն: Արդ խորհուրդ ի մէջ առեալ գնալ ի
 • դուռն կայսեր վասն դնելոյ դաշինս խաղաղութեան ի միջի. •
 (Ձեռք. Ա. եր. 40): Տարոնոյ պատմութեան հեղինակն ալ
 քաղաքական դաշինքէն զատ ուրիշ դաշինք չգիտէր և Լու-
 սաւորչին շնորհուած սրբոց մասունքները կը յիշէ, իսկ կաթո-
 ղիկոսութեան շնորհումէն բան մը չը գիտեր:

Մովսէս Խորենացին ալ կը գրէ այսպէս. • Ընդ հանգչելն Շապ-
 • հոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն և ի գնալն Տրդատայ ի
 • Հռովմ առ սուրբն Կոստանդիանոս. • (Խոր. Բ. 27. եր. 338):
 Ազգային պատմաբանից նախահայրն որ իւր ժամանակի աւան-
 դութիւնները և տեղեկութիւնները հաւաքեց, և Ս. Լուսա-
 ւորչէն միայն դար մը յետոյ գրեց, և ոչ իսկ Ս. Լուսաւորչին
 Հռովմ երթալը կընդունի, այլ միայնակ Տրդատին երթալը կը
 յիշէ, որով և ի հիմանէ կըխախտէ Հռովմայ և Հայոց աթոռ-
 ներուն յարաբերութեան և Սեղբեստրոսեան շնորհման գրու-
 թիւնը:

Մեծին Ներսիսի օրով առ Վաղէս կայսր յղուած պատգա-
մաւորներն ալ իրենց բանակցութեանց մէջ լոկ քաղաքական
դաշանց ակնարկ մը ըրին, ինչպէս կը պատմէ Փաւստոս Բու-
զանդացին, և աւելի բան մը չյիշատակեցին. «Մանաւանդ
և զի զուխտն յիշեալ զդաշանցն կռելոց զերդմանցն հաստա-
տութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Աոստանդիանոսի
և ի մէջ թագաւորի Տրդատայ եղեալ էր», (Երև. Գ. ԻԱ.
եր. 55): Քանի վկայութիւն որ կը քննեմք, միշտ դաշանց հաս-
տատութիւն ըսելով լոկ քաղաքական դաշինք և բարեկամու-
թիւն կիմացուի, և եկեղեցական տուուչութեան կամ իրա-
ւատութեան հետքն անգամ չերևեր:

Շահապիվանու ժողովն, զոր գումարեց Ս. Յովսէփ կաթու-
ղիկոս, առ Քէոզոս կայսր գրած նամակին մէջ հետեւեալ խօս-
քերը կը զրուցէ. «Վասն որոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յի-
շելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ
և ի հայրասպան մարդախոշոշ հօրեղբարցն իւրոց ապրեալ սնաւ-
յերկիրդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի
աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատոն որ ի Քրիստոս ընկալեալ
և ի սուրբ հայրապետէն Հռովմայ, որ լուսաւորեաց զխաւարա-
յին կողմանս հիւսիսոյ.» (Եղիշէ Գ. եր. 123): Եղիշէ վար-
դապետի Վարդանանց պատմութեան մէջ յառաջ բերած այդ
ժողովական նամակը Սեղբեստրոսեան դրութեան պաշտպան-
ներուն ամենամեծ և զօրաւորագոյն փաստերէն մին է: Հռովմայ
հայրապետին յիշատակութիւնը տեսնելով Հռովմայ հայ-
րապետին տուուչութիւնը և շնորհումը վկայեալ և հաստա-
տեալ կը կարծեն, սակայն Շահապիվանու ժողովը Ս. Աուսա-
ւորչին վրայ չխօսիր, այլ միայն Տրդատ թագաւորին վրայ, և
Շահապիվանու Ս. Հարք կը վկայեն միայն թէ Հռովմայ հայրապետն
տուեր է Տրդատին քրիստոնէական հաւատքը և ոչ թէ Աու-
սաւորչին Աթողիկոսական իշխանութիւնը, և այդ երկուքը
նոյն բան չեն: Եւ որ ևսն է, յայտնապէս ստոյգ պատմութեան
հետ ալ հակառակ են: Աւեր թողումք որ Շահապիվանու ժո-
ղովը Հռովմն ու Յունաստանը ևս կը շփոթէ և Տրդատին հա-
մար կըսէ թէ «սնաւ յերկիրն Յունաց» մինչ Տրդատ ըստ ստոյգ
պատմութեանց սնաւ յերկիրն Հռովմայեցւոց և ոչ յերկիրն
Յունաց, ժողովը շփոթեր է Հռովմը Հռումոց հետ: Ժողովական

Թղթոյն նպատակն ալ եկեղեցական կամ հոգևորական խնդիր մը չէր, այլ պարզապէս քաղաքական և դինուորական օգնութիւն խնդրել Պարսից արշաւանաց գէմ: Եղիշէ կը պատմէ. « Եւ իբրև յանդիման եղեն մեծի թագաւորին և ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանն նախնեայն, բազում մատեանք ի մէջ եկեալ ընթերցան որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս ունէին. » (Եղիշէ Գ. էր. 124): Արդ Հայոց թղթոյն նպատակը և իրենց նպատակին համար կայսեր գիմելնին, և դաշանց թղթոյն Աստանդուպոլսոյ կայսերական դիւանին մէջ և ոչ թէ Հռովմայ եկեղեցական դիւանին մէջ գտնուիլը, կրկին և կրկին կը հաստատեն և կամրայնեն մեր կարծիքը թէ Հայոց ակնարկած և ի փաստ կոչած դաշինքը քաղաքական դաշնակցութեան հրիտակ էր և ոչ եկեղեցական իրաւասութեան կոնգալ:

Ամեն առթի մէջ Աեղբեսարոսեան շնորհման պաշտպանք պէտք է համոզուին և ընդունին թէ Նահապիւփանու ժողովական թուղթն ոչ մօտէն և ոչ հեռուէն, ոչ ստուգութեամբ և ոչ հաւանականութեամբ չհաստատեր իրենց ենթագրական կարծիքը՝ թէ Հռովմայ հայրապետը եղած լինի Հայոց լինքնապլուխ և ազատ կաթողիկոսութեան ստեղծողը և հաստատողը, մինչ իրենք ալ այդ ժողովական թուղթէն աւելի զօրաւոր վրկայութիւն մը չունին:

Ասոնք են ահա ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից պատմիչք և վկայք, յորս պէտք էր գտնէ որ մի անկատար ակնարկ գտնուէր Աեղբեսարոսեան շնորհման համար, որպէս զի կարող լինէինք ընդունել որ թուղթ դաշանց կոչուած ազաւազ և անվաւեր գրութեան հետ պէտք չէ մերժել նաև խնդրոյն էութիւնը, այն է Հայոց ազատ կաթողիկոսութեան Հռովմայ հայրապետութեան կողմանէ սահմանուիլը, և քանի որ բոլոր պատմիչները քննելով և ոչ մի մանր ակնարկ չենք գտներ, իրաւունք կունենանք բացէ ի բաց մերժելու դաշանց թղթոյն թէ ձեն ու կերպը, և թէ իսկական էութիւնը, և մտացածին առասպելներուն կարգը դասել Աեղբեսարոսեան տուուչութիւնը: Բայց խօսքերնիս և կարծիքնիս աւելի զօրացնելու համար յետագայ դարերու պատմչաց վկայութիւններն ալ քննեմք:

Յովհաննէս Զ. կաթողիկոս Արասխանակերտցի, իններորդ

դարու պատմիչ, որ նախկին դարերուն պատմութիւններն ալ քաղած է, բոլորովին կանգիտանայ Սեղբեսարոսեան տուուչութեան պարագայն. « Յետ այսորիկ ապա գնացեալ ևս ընդ « արքային Տրդատայ յաստուածակարգ կայսրն Աստանդիանոս « բազմօք իմն և նազելի և վայելուչ մեծարանօք պատուէ « զսուրբ հայրապետն իբրև զկենդանի մարտիրոս առաջի ան- « կանելով և աղօթս նուիրականս և օրհնութիւնս ի նմանէ « հայցելով, և այսպէս զնա պատուասիրեալ և Տրդատաւ հա- « նեալ յօսկիապատ կառս մեծաւ շքեղութեամբ յուղարկէ « զճանապարհայն. » : (Յովհ. եր. 26.) : Զեմք գիտեր որպիսի մի միտք կարող կը լինի այդ խօսքերուն մէջ գտնել Սեղբեսարոս մը և Սեղբեսարոսէ արուած կաթողիկոսութիւն մը :

Ստեփաննոս Ասողիկ, մետասաներորդ դարու պատմիչ, նոյնպէս նախկին դարերու պատմութեանց համառօտող, այսչափ ինչ միայն կը գրէ. « Այլ ի գնալն Տրդատայ ի Հռովմա սուրբն « Աստանդիանոս նիւթէ չարիս Շապուհ ի վերայ մերոյ աշխարհիս. » (Ասող. Բ. Ա. եր. 51) : Ասողիկ կանգիտանայ ոչ միայն Սեղբեսարոսի տուուչութիւնը, այլ նոյն իսկ առ Սեղբեսարոս ուղեորութիւնը :

Նախկին դարերուն վերաբերեալ վկայութիւնները ամբողջացընելու համար յառաջ կը բերեմք և յիշատակարան մը, զօր կը հրատարակէ Հայր Ներսէս Սարգսեան « Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս » գիրքին մէջ, և որուն մեծ հնութիւն ու յարգ կընծայէ հմուտ հեղինակը, որովհետև նոյն ինքն Զորտուանել Տարոնոյ իշխանին մատանց ձեռագիր կը դատէ Մշոյ Ս. Առաքելոյ վանաց մէջ պահուած մագաղաթեայ մեծ ճառընորին կցեալ յիշատակարանը : Այդ յիշատակարանը գրուած է ի ՆԻԸ (1079) թուին, և կը խօսի իբր ի բերանոյ Ս. Առաքելոյն. « Արդ խնամաւնքն Աստուծոյ և առաջնորդութեամբ կամ եղև ինձ և աստուածասէր քրիստոսապասկ « արքային Հայոց Տրդատայ գնալ ի տես ի սէր և ի միաբանութիւն մեծ քրիստոսասէր և բարեպաշտ աշխարհակալ « կայսերն Հռովմայեցւոց Աստանդիանոսի հանդերձ բազում « ազատագունդ զաւրաւքս Հայոց Հ. հազարաւ, որով հասեալ « ի մեծ մայրաքաղաքն և յարքայանիստ գահն Հռովմ, մեծա- « մեծ պատուով և ամենառատ սիրով ընկալեալ եղեաք յաս-

« տուածատէր և բարեպաշտ արքայէն Աստանդիանոսէ, և ի
 « սուրբ առաքելանման Հայրապետէն Սեղբեստրոսէ, կացեալ
 « ժամանակս ինչ առ նոսին դաշն խորոյ և միաբանութեան ե-
 « դար առ միմեանս Քրիստոսի արեամբն գրել և միջնորդել:
 « Ձի անձրելի լիցի ուխտ և միաբանութիւն Հայոց և Ֆրանկաց
 « մինչև ի կատարած աշխարհի: Իսկ զկնի դառնալոյն մերոյ
 « յաշխարհս Հայոց ի ժամ բաժանման պատուեալք եղեաք ի նո-
 « ցանէ փառօք մեծամեծ և անթուելի պարգևօք. » (Սարգրս-
 եան. Եր. 234): Մենք չեմք կարծեր որ այդ յիշատակարանը
 փաւերական Ս. Առաքելոսի գրութիւնը լինի, և մանաւանդ
 զի հակամէտ եմք զայն իբր մի անվաւեր գրութիւն նկատել:
 Սակայն քանի որ բաւական հնութիւն ունի, և մինչև իսկ
 մետասաներորդ դարու մի գրուած կը համարուի, մեք հարկ
 դատեցինք զայն յառաջ բերել երկարօրէն, որպէս զի ևս քան
 զևս հաստատեմք թէ մինչև այն ժամանակ ոչ մի գիրք կամ
 գրուած չյիշատակեր Սեղբեստրոսեան շնորհման և ոչ իսկ
 ստուերը: Ամեն տեղ քաղաքական մի դաշնագրութեան և եր-
 կուց պետական անձանց, Հռովմայեցւոց կայսեր և Հայոց թու-
 գաւորին մէջ տեղի ունեցած բարեկամական դաշնագրութեան
 մը յիշատակութիւնը կը լինի, առանց եկեղեցական իրաւա-
 սութեան ակնարկ մը ընելու, և մեք իրաւունք ունիմք կրկնել
 և միշտ կրկնել թէ Հայաստանեայց կաթողիկոսական աթոռոյն
 սկզբնական և նախնական և առաքելական անկախութիւնը
 այնչափ աւելի կը հաստատուի, որչափ հակառակը հաստատե-
 լու համար յառաջ բերեալ կարծիք և գրութիւնք բոլորովին
 անհիմն կըցուցուին և բնաւ ժամանակակից կամ գրեթէ ժա-
 մանակակից վկայութեամբ չեն ապացուցուիր:

Չեմք կարող ճշդել թէ ո՞ր թուականին յօրինուեցաւ սուտ
 դաշնաց Լուսինը, ուստի հատուած մը բերինք և յիշեցինք ի վե-
 րոյ, և թէ ե՞րբ ի լոյս ելաւ հակառակօրդաց շինծու փաստը,
 սակայն մինչև մետասաներորդ դարն եղող բոլոր վկայութիւն-
 ներն քննելէ յետոյ կարող կը լինիմք հաստատել թէ երկստա-
 սաներորդ դարէն յառաջ չէ այդ անվաւեր գրութեան յօ-
 րինուածը: Եւ ոչ ալ կարող եմք ճշդել թէ ի՞նչ պատճառով
 այդպիսի մի խարդախ գրութիւն ստեղծելու հարկ եղած է
 կամ անկէ օգուտ յուսացուած է: Մեք կը կարծեմք թէ

Ս. Լուսաւորչին ի Հռովմ ուղեորութեան վրայ եղած շփոթ յիշատակք, և այդ առթիւ դաշանց թուղթ մը գրուած լինելու խօսքը, և այդ թղթոյն ի նչ և ի նչ տեսակ եղած լինելուն չը գիտցուիլը՝ առիթ տուին մի որ և իցէ խաբերայ անձի, որ պիտիք չեն պակտիր ոչ մի աշխարհ և ոչ և մի դար, կեղծ գրուած մը ստեղծել և դայն մէջտեղ հանել իբր ի հնուց մնացեալ, և այս ալ շատ յարմար գործ մի եղած է խաչակրաց ժամանակ, երբ Հայոց և Լատինաց յարաբերութիւնք աւելի սերտ և աւելի կարեւոր եղած էին, Հայք պէտք ունէին այն ատեն թէ իրենց աթոռոյն անկախութիւնը պաշտպանել Հռովմայ պապերուն ձեռներէցութեան դիմաց, և թէ չվիրաւորել Լատինաց անձնասիրութիւնը ու իշխանասիրութիւնը: Այդ մեկնութիւնը պատմութեանց մէջ յիշուած չէ, սակայն իրաց պարագայք իրարու հետ բաղդատութեամբ զայդ ճշմարտանման կը ցուցնեն, միւս կողմանէ անվաւեր մի գրուածոյ ծագման խնդիրը մեզ երկարօրէն զբաղեցնելու իրաւունք չունի:

Սակայն այս ինչ ստոյգ է որ սկսեալ 319 ամէ յորում կը գրուի Ս. Լուսաւորչի կարծեցեալ ուղեորութիւնը, մինչև ցամն 1080, որ է մինչև ցկաթողիկոսութիւն Քրիզոսթի Գ. Տղայոյ, Ս. Լուսաւորչի և Ս. Տրդատայ ի Հռովմ ուղեորելուն պատմութիւնք երբէք եկեղեցական շնորհման մը կամ տուուչութեան մը յիշատակութիւն կամ ակնարկութիւն չեն պարունակեր: Ս. Լուսաւորչին որդւոյ և թոռանց դարը Հայոց լաւագոյն դարն էր, և այն ժամանակներուն մէջ ընտիր մատենագիրներ և պայծառ անձնաւորութիւններ ալ ծաղկեցան, սակայն իրենց գիրքերուն կամ գրուածներուն մէջ երբէք Սեղբեստրոսեան տուուչութեան յիշատակութիւնը չը գտնուիր: Ինն դարեր շարունակ ազգը չգիտեր և չճանչնար մի այդ տեսակ գրութիւն, և միայն այդ երկար միջոցը անցնելէն յետոյ, յորում հնար չէր որ պատմական դիպուած մը ան գիր աւանդութեամբ միայն պահպանուէր, ահա յանկարծ առանց փաստի և առանց հիման, և միայն կեղծ գրուածով մը կամ մտացածին պատմութեամբ մը նոր գրութիւն մը կստեղծուի՝ հակառակ պատմութեան, հակառակ եկեղեցւոյ ընթացից և հակառակ ուղիղ խորհրդածութեան: Եւ այդ առաջին ձայնն ալ որոշ և յատուկ և ամենէն ընկալեալ կերպով

չելներ, այլ շփոթ և խառնակ ձևով, և այնպիսի սլարազայի երով խմբուած որք էական մասերն ալ անհաւատալի դարձեւելու կը ծառայեն:

Գրիգոր տղայ, որ առաջինն է ըստ մեզ այդ եմթադրական պատմութիւնը ոչ յայտնի այլ ընդ քօղով յիշատակելու մէջ, կարի իսկ միտն բացատրութիւններ կը գործածէ. « Միթէ՞ ոչ « խոնարհ սրտիւ և աներկբայ մտօք էառ յանձն գնալ ի Աեսա- « րիա և դարձեալ ի Հռովմ, և առնուլ ձեռնադրութիւն ի « սրբոյն Սեղբեսարոսէ, և կամ թէ իւրքն ամենայն ո՞չ կացին « ի նոյն միաբանութեան սէր. » (Տղայ, առ Արեւել, Վարդ. Եր. 74): Ձեռնադրութիւն առնուլ սլարաբար խօսելով կաթողիկոսական ինքնագլուխ աթոռ ընդունել չէ: Եթէ սերիշ յատուկ վկայութիւններ լինէին կանխաւ, գուցէ այդ միտքին մեկնէինք, բայց իբր առաջին յիշատակութիւն և առաջին փաստ աւելի բացայայտ վկայութեան մը կը կարօտիմք: Ձեռնադրութիւն առնուլ հաւասար կերպով կը յատկացուի նաև Աեսարիոյ աթոռոյն, և մեր հակառակորդք հարկաւ չեն համարձակիր ըսել թէ Աեսարիոյ աթոռէն առնուած ձեռնադրութիւնը ոչինչ էր, և Հռովմայ աթոռէն կրկին ձեռնադրութիւնը առաւ Ս. Աուսաւորիչն, կամ թէ Աեսարիոյ աթոռէն ձեռնադրութիւն առած լինելուն պատմութիւնը սուտ է, և միայն Հռովմայ աթոռէն ձեռնադրութիւն առաւ Ս. Աուսաւորիչն: Գրիգոր Գ. Աաթողիկոսին Արեւելեան վարդապետաց գէմ հաստատել ուզած կէտը այդ է, թէ Աուսաւորիչն ալ սերիշ աթոռոյ հետ միաբանութիւն և սէր հաստատեց, և իւր յաջորդքն նոյն սէրը և միաբանութիւնը պահեցին, և թէ ինքն ալ կարող է նոյն սէրն ու միաբանութիւնը վերսկսել: Այդ է ըստ մեզ Գրիգորի Տղայոյ խօսից իմաստը, եթէ այդ հաստատածը սաուգիւ վաւերական է, զի ըստ ոմանց օտար ձեռք աղաւաղած է Գրիգորի շրտութիւնը:

Յովհաննէս վանական վարդապետ, երեքտասաներորդ դարու հեղինակ, կը գրէ Ս. Աուսաւորչին համար թէ. « Զայնպիսի առաքելական այր պապ կարգեցին. » (Ճառ հարցմանց), և Արակոս Գանձակեցի վարդապետ Ժամանակակից վանականի կը գրէ թէ Սեղբեսարոս. « Ետ (Աուսաւորչին) աթոռ հայրապետութեան որպէս աթոռակալի Աետրոսի. » (Պատմ. ւթիւն, 117)

եր. 6.) : Այդ բացատրութիւնները որք կարծես թէ առաւել իմ : կը յուշենք քան զոր հակառակ որք իսկ կուզեն հաստատել, բնաւ պատմական վկայութիւններ չեն, և անսովոր են Հայոց եկեղեցւոյ գործածութեան, և անվաւեր դաշանց թուղթէն սպրդեալ կերեւին, զոր յիշեալ վարդապետք, Հռովմայ աթոռոյն ոչ համակիրք և ոչ բարեկամք, կերեւի թէ կամաւ ուզած են յիշել որպէս զի Հռովմայ աթոռոյն արդէն տարածման երես բռնած ձեռնձգութեանց առջևը առնուն, և Առսաւորիչը ոչ թէ Հռովմէ շնորհումն ստացած, այլ Հռովմայ պապին համահաւասար ճանչցուած ցուցնեն :

Վերագոյն ըսինք թէ երկոտասաներորդ և յաջորդ դարերու հեղինակներէն ամենքն ալ համամիտ չեն դաշանց թղթոյն անհաւատալի ենթադրութիւնը ընդունելու : Ներսէս Բ. Շնորհալի կաթուղիկոսն, ոտանաւոր վիպասանութեան մէջ կպատմէ Ս. Առսաւորչի և Տրդատայ ի Հռովմ՝ ուղևորութիւնը, այլ չյիշեր և չընդունիր Սեղբեստրոսեան տուուչութիւնը.

- ԶԱռստանդեայ դարձն լուեալ
- Ար էր Հռովմայ թագաւորեալ
- Յայն ճանապարհ զօրօք ելեալ
- Եօթանասուն հազար ընտրեալ.
- ՅԱռաքելոցն աթոռ հասեալ,
- Սուրբ ոսկերացն երկիրպագեալ,
- Ի յարքայէն պատուասիրեալ,
- Հայրապետէն սիրով պատուեալ,
- Քրիգորիոս վկայ եղեալ,
- Խոստովանող վերընկալեալ,
- Եւ զՏրդատ փառաւորեալ,
- Արպէս հրաշիւք փոխակերպեալ,
- Քրիստոնէական կրօնիւք խրատեալ,
- Եւ ի հաւատըս հաստատեալ,
- Ի յուխտ դաշանց միաբանեալ,
- Թագաւորացն երկուց եղեալ.

(Վիպ. տող. 662—674) :

Շնորհալին համաձայն է նախկին ժամանակաց հեղինակներուն, որք Ս. Առսաւորչի և Ս. Տրդատայ ուղևորութեան առթիւ ուրիշ բան չեն յիշեր, եթէ ոչ Ս. Առսաւորչին ցուցուած

մեծ պատիւները իբր կենդանի մարտիրոսի, և Տրդատին հետ հաստատուած քաղաքական դաշինքը, և ուրիշ կերպով ալ չէր կարող վարուիլ Շնորհալուոյն նման մի բանիբուն և քննադատ հեղինակ:

Իսկ Ներսէս Լամբրոնացի Արքեպիսկոպոս կը յիշէ միայն թէ Հայոց աթոռն ինքնագլուխ ճանչցուած է ի շնորհս Ս. Լուսաւորչին ըստ պատրիարքական վիճակադրութեանց, և բնաւ չըխօսիր Սեղբեստրոսի կամ Սեղբեստրոսեան շնորհման վրայ: Այսպէս կը գրէ նա առ Ոսկան, « Բենիս ասել թէ վասն զի ի « մէնջ ոչ ունիմք զառաջարկութիւն ձեռնադրութեան: Մաղու « արժանի է այս կարծիք, զի թէ զբնուստն ոչ ի ձէնջ, ի գէպ « էր զայս կարծել. իսկ ապա թէ սուրբն Գրիգոր ի Աեսարիա « էառ զշնորհն և սուրբն Ներսէս, և այնու եկեալ լուսաւորե- « ցին զՀայք, անկարօտ սնացին վերստին առ ձեզ ի ձեռնա- « դրութիւն դառնալոյ. զի Նիկիոյ ժողովոյն սահմանն ցուցա- « նէ որ երեք եպիսկոպոսունք կարող են զլւրեանց նախաթոռն « ձեռնադրել: Եւ ի դեփտիկոնն յորում կարգ եպիսկոպոսացն « սահմանի գրեալ է որ Հայոց կաթողիկոսն պատուեցաւ վասն « Սրբոյն Գրիգորի, որպէս և կղզին Արարոս վասն առաքելոյն « Բառնաբայ, և յլւրեանց եպիսկոպոսացն առնուն արքեպիս- « կոպոսքն ձեռնադրութիւն, և զայս ի ձերոց գրոց ունիմք « հաստատել և ոչ ի Հայոց. » (թղթ. առ Ոսկան): Լամբրոնա- « ցին ոչ միայն Սեղբեստրոսի անունը բերան չառնուր, այլ և երբ կուզէ Հայոց աթոռոյն ինքնագլխութիւնը հաստատել, կը դի- « մէ Նիկիոյ Ս. ժողովոյն և պատրիարքական վիճակագրու- « թեանց, զորս մեք ալ յառաջ բերինք իրենց տեղւոյն, և ամե- « նեին ակնարկ մը չընէր սուտ թղթոյն դաշանց, որ կամ դեռ « այն ատեն երեան ելած չէր, կամ եթէ ելած ալ լինէր, Ներ- « սէս Շնորհալուոյ և Ներսէս Լամբրոնացւոյ պէս իմաստնագոյն « անձերէ բոլորովին կանարգուէր:

Ճառընտիրն ի գովեստ Լուսաւորչին՝ նորա ի Հռովմ ուղևո- « րութիւնն յիշելով, և Տրդատայ ի միասին լինելն ալ պատմե- « լով կը գրէ. « Դաշինս գնէին, կտակս գրէին, երգմունս անլու- « ծանելի երգնուին, ի վերայ միմեանց ի կեալ և ի մեռանել, « ազգէ յազգ մինչև յաւիտեան. » : Այդ ճառն ալ որ վերջին « դարերու գործ կը կարծուի, նախնի հեղինակաց հետևողու-

Թեամբ կը հաստատուէ միայն թէ Տրդատ և Աստանդիանոս իրարու հետ պաշտպանողական և յարձակողական դաշնակցութիւն հաստատեցին անպայման ժամանակաւ: Իսկ Սեղբեստրոսեան շնորհման վկայութիւնը ի զուր կորոնեմք մեք ամեն հեղինակաց մէջ, այնպէս որ եթէ շատ ալ յօժար լինէինք սրտով Հռովմայ աթոռոյն շնորհումը մեծացուցանել, պիտի չկարենայինք զայդ ընել վաւերական փաստ ձեռուրնիս չունենալնուս համար:

Աերը յիշեցինք քանի մի հեղինակներ որք շփոթ կերպով մը ըսած են թէ Ս. Առաքելոսի ի Հռովմ երթալով, ինքն ալ պատեղաւ Հռովմայ պապին հաւասար: Արդ սոյն այս հեղինակներն ալ աւելի ընդարձակ կերպով իրենց միտքը բացատրած ատեն, Ս. Առաքելոսին և Տրդատայ ուղևորութեան նպատակը և արդիւնքը սիրոյ և բարեկամութեան դաշինքէն անդին չեն անդններ: Արակոս Գանձակեցի կը գրէ. « Գնալ եղև նմա ընդ մեծի արքային Տրդատայ ի Հռովմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Աետրոսի և Պօղոսի և մեծի թագաւորին Աստանդիանոսի, և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի, դնել ուխտս և դաշինս ի միջի իւրեանց. »: Յովհաննէս վանական կը գրէ. « Զորեքին նոքա Քրիստոսի արեամբն ի մելան խառնեալ գրեցան Եղբարք. »: Գրիգոր Տաթևացի կը գրէ. « Առաքելոսի զնաց ի Հռովմ ոչ վասն ձեռնագրութեան այլ վասն սիրոյ և միաբանութեան. »: Արդան Բարձրբերդցի կը գրէ. « Եզին երկու արքայքն և երկու պապքն Գրիգոր և Սեղբեստրոս դաշն ուխտի կեալ և մեռանիլ ի միմեանց վերայ, զգիր ուխտին ատեն ի գրելն՝ թացին յահաւոր խորհուրդն. »: Այդ վկայութիւններն ալ կուգան կը խառնուին նախնի մատենագրաց գրածին և կը պնդեն քաղաքական մի դաշնագրութեան կազմութիւնը, որոյ նկատմամբ մեք չեմք ուզեր ո և է խնդիր յուզել, որովհետև այդ խնդիրը բնաւ կապակցութիւն չունի Հայոց աթոռոյն ինքնագլուխ կաթողիկոսութեան խնդրոյն հետ: Թէպէտև Առաքելոսի և Սեղբեստրոսի անուններն ալ դաշնագրոյն կազմութեան մէջ կը յիշատակուին իբր ստորագրողք, սակայն բարեկամութենէ աւելի բան չկայ դաշնագրին մէջ, իսկ կաթողիկոսութեան և ինքնագլխութեան՝ առաջութեան կամ ընդունելութեան խօսքն անգամ չկայ: Գրիգոր Տաթևա-

ցի ձեռնադրութեան պատճառն իսկ բայէ ի բայ կը մերժէ, ուղղելով թերևս Գրիգոր Տղայի սխալ բացատրութիւնը: Վարդան Բարձրբերդցին ալ Սեղբեստրոսն ու Գրիգորիոսը երկու պապեր կոչելով, երկու հաւասարներ կենթադրէ, և այդ պարագայք գրեթէ յայտնապէս և բացարձակապէս կը մերժեն Սեղբեստրոսեան տուուչութիւնը:

Ձանազան հեղինակներէ յիշուած վկայութեանց կարգին կը յիշատակուի և Ոսիմոս Միանձն անուն հեղինակ մը, որոյ այդ են խօսքերն. « Գիտելի է զի յԱրևելս, յաշխարհն զոր Մեծ Հայք կոչեմք, է իշխանութիւն ինչ և ամբողջ որ ունի ընդ իւրև քաղաքս և աւանս բազումս, նա մանաւանդ և նահանգս: Պատրիարքն այսր ամբողջ, որ կոչի կաթողիկոս, չէ անկեալ ընդ այլոյ իշխանութեամբ, այլ հաստատէ եպիսկոպոսունս ի քաղաքս աշխարհին, զի Սուրբ Գրիգոր քահանայապետն Հայոց չէր ընդ իշխանութեամբ ուրուք, և մինչև ցայսօր ժամանակի ազատ և ազիկամի է ամբողջ Հայոց Մեծաց, և ամենայն ամբողջապէս նորա ընդունին յեպիսկոպոսաց իւրեանց զձեռնադրութիւն Սրբոյն Գրիգորի: Այդ վկայութեան նկատմամբ աւելի չեմք խօսիր, զի բացայայտ է, և կը զարմանամք միայն թէ ինչպէս Հռովմէական հեղինակք ոմանք զայն յառաջ բերելով, Սեղբեստրոսեան տուուչութիւնը կուղեն անով հաստատել: Առասաւորիչը ուրիշի իշխանութեան ներքև չէր ըսելը, ուրեմն Սեղբեստրոս զնա ազատած էր ըսել չէ, զի նախնեաց սուրբութեամբ և առաքելական հաստատութեամբ յառաջ եկին ինքնագլուխ հայրապետութիւնք եկեղեցւոյ:

Մեր խնդրոյն վերաբերեալ, ամեն վկայութիւնները քննած լինելու համար յիշատակեմք և շարականին այն տողը, յորում լուսաւոր փառտ մը կը կարծեն տեսնել Սեղբեստրոսեան տուուչութեան պաշտպանք. « Կեցի՛ զորդի ծառայի քո զոր ի Հռովմայ Գահիցն վերապատուեցեր, ուր եդին զվէմն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ: » Այդ շարականը մետասաներորդ դարու գործ է, վասն զի կը պատկանի Գրիգոր Մագիստրոսի գրչին, ինչպէս առհասարակ ընկալեալ մի ստուգութիւն է: Եւ մեք գիտեմք թէ մետասաներորդ դարու վկայութիւնք չեն կարող չորրորդ դարու պատմական գէպքը հաստատել, զոր օրինակ հնար չէ ներկայ ապրող մարդոց վկայութեամբ հաստատել

երկօտասաներորդ դարու մի գործ, օրինակ իմն Թորոս Ա. կամ
 Աւոն Ա. Ռուբենեան իշխանաց ըրածները: Բաց աստի Մագիս-
 տրոսի շարականին վկայութեամբ Աեղբեսարոսեան տուուչու-
 թիւնը հաստատելու համար պէտք է նախապէս հաստատել թէ
 որքէ ըսուածը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է, շատայ ըսուածը
 Հայոց եկեղեցին է Հռովմայ Գահ ըսուածը Հռովմայ պապու-
 թիւնն է, և վերապահուեցէր ըսուածն ալ անկախ կաթողիկո-
 սութիւն տալ ըսել է, և միանգամայն պէտք է ցուցնել թէ ոյք
 են որ երէն զվէճ հասարայ, եթէ վէճն հաւատոյ Ս. Աեօրոս ա-
 ռաքեալն է կրսեն: Այդ ամեն կէտերը ցուցնել դժուարին է,
 մանաւանդ թէ և անհնարին, մինչ նոյն շարականին պարզ և
 յատուկ մեկնութիւնը ինքնին ծանօթ է, զի Մագիստրոս իւր
 իսկ որդւոյն կենաց համար կաղօթէ որ պատուոյ ատիճան
 ստացած էր կայսերական Գահէն նորոյն Հռովմայ, այսինքն Աոս-
 տանդնուպոլսոյ, զոր կրներկայէ իբր պաշտպան սուրբ եկե-
 ղեցւոյ: Պարզ վկայութիւններն են որ պատմական փաստ կը
 կազմեն և ոչ բռնազրօսեալ մեկնութիւնք:

Իբր հետաքրքրական մի քննադատութիւն առաջի կրնծա-
 յեմք մի և նոյն գործոյն երկու հեռաւոր դարերու մէջ իրենց
 ժամանակին հոգւով ու սծով բացատրուած պատմութիւնը:
 Գործն է չորորդ դարու մէջ տեղի ունեցած Աեսարիոյ աթոռէն
 ձեռնադրութիւն ընդ ունելու սովորութեան դադարումը:
 Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչ երեքտասաներորդ դարու կը
 գրէ այսպէս. « Զոր տեսեալ թագաւորին և նախարարացն և
 « իմաստուն առաջնորդաց եկեղեցւոյ անուանեն զնա պատ-
 « րիարք, զի առ մեզ կան ասեն սիւնքն անշարժելիք Բարթողի-
 « մէոս և Քագէոս, և Ս. Լուսաւորիչն որ պապն կոչեցաւ ի
 « Հռովմ հաւատար այնմ, որ նասի յաթոռն Աեօրոսի առաքե-
 « լոյն. » : Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս պատմիչ իններորդ դա-
 րու կը բացատրէ այսպէս. « Ոչ ևս ըստ սովորութեան առաջնոյ
 « առաքեալ զնա ի Աեսարիա, այլ լքեալ ի բաց զօրէնն առաջին
 « ըստ օրինի պատրիարքաց կալան կարգ ժողովով եպիսկոպո-
 « սաց ձեռնադրել, որպէս Անտիոք, և Աղէքսանդրիա և Հռովմ
 « և Եփեսոս և Աոստանդնուպոլիս և Երուսաղէմ, զի մի այլոց
 « ոմանց ընդ ձեռամբ անկցի, որ ինքնակալութեամբն է պա-
 « տուեալ պատրիարքութիւն. » : Իւրեքը մի և նոյն է և երկու

պատմիչներուն ալ նպատակը նոյն է, այն է Հայաստանեայց կաթողիկոսութեան աթոռոյն ազատ և աղեկամի և անկախ և ինքնագլուխ լինելը հակառակորդաց դիմաց պաշտպանել: Սակայն Յովհաննէս կաթողիկոս Կոստանդնուպոլսոյ յոյն պատրիարքաց ձեռնձգութիւնը կուղէ արգելուլ, մինչ Վարդան վարդապետ Հռովմայ Լատին պատրիարքաց ձեռնձգութիւնը արգելուլ կը դիտէ, իւրաքանչիւրը իւր նպատակին համար ազուլագոյն կարծած փաստը կը գործածէ, այդ է իրենց տարբերութիւնը:

Հայոց կաթողիկոսութեան անկախութեան ծագումը բացատրելու համար և Ս. Սեղբեստրոսի Հռովմայ հայրապետին կողմանէ ձրիարար շնորհ կամ տուուչութիւն ստեղծողներուն դրութեան դէմ խօսքերնիս վերջացնելու համար, կեզրակացնեմք թէ թուղթ դաշանց կոչուած տուուչութեան կոնդակը անվաւեր և խարդախեալ գրուած մի է, թէ տուուչութեան էութեանն ի նպաստ բնաւ մի պատմական փաստ չկայ ոչ ժամանակակից և ոչ գրեթէ ժամանակակից հեղինակաց մէջ, թէ ենթադրեալ տուուչութեան ժամանակէն իբր իննհարիւր տարի յետոյ ապրած մէկ երկու հեղինակներուն շփոթ խօսքերը ոչ փաստ կրնան լինել և ոչ ալ պարզ իմաստ մը ունին, թէ նաև վերջին դարերու մատենագրաց առաւելագոյն և ընտրելագոյն մասը չընդունիր և կը մերժէ Սեղբեստրոսեան շնորհման ենթադրութիւնը, և այդ զօրաւոր և ապացուցեալ եզրակացութեանց փրայ հիմնուելով բացէ ի բաց կը մերժեմք և չեմք ընդունիր թէ Ս. Սեղբեստրոս Հռովմայ պատրիարքն շնորհած լինի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախ կաթողիկոսութիւնը, զոր տուած է առաքելական հաստատութիւնն և նախնեաց սովորութիւնն:

(Շարունակել է)

Մաղաքիա Եպիսկոպոս:

